

ЕРМЕК ХАНКЕЙ

М. ӘУЕЗОВТІҢ «ЖЕТИМ» ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ҚОРКЕМДІК МЕКЕНШАҚ (ХРОНОТОП) МӘСЕЛЕСІ

«Жетім» – жазушының өлеуметтік-психологиялық әңгімесі. «Бұл әңгіме алғаш рет «Қайғылы жетім» деген атпен Семей каласында шығып тұрған «Таң» журналының 1925 жылғы 1-санындағы 78–85-беттерінде жарық көрді. Жазушы атына айтылған өсіре солшыл сыншылардың сынаржак пікірінен кейін әңгіме елеулі түрдегі түзетулер мен қысқартуларға ұшырады. Соның ішінде табиғат суреттеріндегі романтикалық суреттеулер мен сыршыл сарындарды өз ықтиярынан тыс өзгертуге мәжбүр болды. Жалпы оқиғаның ұзын ырғасы сакталғанымен де, әңгіменің ішкі ырғағына бұл өзгертулер көдімгідей әсерін тигізді» [1, 324].

Дегенмен «Жетімдегі» оқиғаның ішкі динамикасы, тілдік бояулары табиғат құбылысына байланысты контрасты құбылып, уақыт пен кеңістік өлшемдерін ұқтыруды өзгеше реңкте көрініс табады.

1925 жылы жазылған «Жетім» әңгімесінде Қасым деген 10–11 жастар шамасындағы жетім баланы Иса деген бір жамағайын жұрағаты өз қолына алады да, артынша, оның әке-шешесінен қалған 30 қой, 10 кара малы мен мұлқін бауырына басып, балаға күн көрсетпей, кудалайды. Тағдырға ашынған бала ауылдан жанжалдастып қашып шығады да әке-шешесінің мolasына келе жатып, қаранды түнде, тоғай ішінде ұшып өледі.

Мұнда уақыт бірден концептуалды уақыт тұрғысынан баяндалып келіп, кеңістік Ұлытаудың бектері болып көрінеді. Жаз ортасының қоныр кешіндегі, Ұлытаудың бектерінде жалғыз бала (жетім) өз ортасынан қашып шығады. Мұнда суреттелген уақыт пен суреттеу уақыты – автордың баяндау уақыты арқылы жүзеге асады. Мысалы, Қасымның неге қашып шыққаны туралы суреттегетін уақыт шекіз болғандықтан, суреттеуге кететін уақытты қысқартса тусу үшін авторлық уақыт тұрғысынан қоркемдік уақытты пайдаланады. Ол – тау мен табиғат суреті. Табиғат құбылысы баланың ішкі жан күйзелісімен психологиялық параллель сыйық тартады да уақыттың катал суретін айшықтайды. Ал кеңістіктегі қорғансыз хал әңгіменің сонына дейін қайғылы сарынмен жалғаса береді. Тағы бір ұтымды тұс – Қасымның қорлық өмірін баяндаап жатуды автор қажет деп таппағандықтан,

лирикалық шегініс арқылы сюжеттік уақытқа кідіріс жасап, баяндау уақытын қысқартады, осы жерде уақыт үзілмелілігі ұшырасады. Реалды кеңістік уақыттың үзілмелілігіне байланысты сыйымдалып, қомескілене түседі де (М.Бахтин), тек кейір жерлерде ғана Қасымның ішкі жан күйзелісіне орай кеңістіктің кейір сәтте нақты көрінетін тұстары: «Қасымның корпе астында жылап жатып, мұрынын тартып дыбыс бергені де, оларды бұрынғы әңгімeden тыйган жосқ» [1, 82] дейтін тұста айқынырақ байқалады.

Ал әңгіменің шарықтау шегі уақыттардың үлесінде ширігіп кеп, шиеленісетін кезі: «Исанны тізесінен періп кеп жіберіп, далага қарай қаша жонеліп еді» [1, 84], – деген жерінде реалды уақыт пен кеңістіктің бойында көрініс береді. Өйткені дала – мұлде шекіз кеңістік.

Сөйтіп кейіпкер уақыты алғашқы өзінің межелі кеңістігіне қарай ұмтылады. Ұмтылу барысында баланың қөнілі-күйі психологиялық өзгеріске ұшырап, перцептуалды уақыт пен кеңістікте ары қарай жалғаса береді.

Осылайша кейіпкердің ішкі өлемінде уақыт пен кеңістік категориясы абстрактілі уақыт пен кеңістікке ауысады. Оған дәлел бір беттегі екі абзаңтың (мәтіннің) өн бойында «қара» сөзі 20 рет кездеседі. Айталық: қаранғы түннің, қара желі қатайып; қара жартас, қаранғылыққа батып; түннің қаранғылығы; қаранғы сырлы ойлары; қара күйедей, қаранғы беттері; қаранғы пәлелерін; қара бірдеме; қара түннің, қара көздері; қара жартас; қара түсті кемпір; қаралұс; қара пышагы бар, қара кісі т.б.[1, 85-86].

Мұндағы «Қара» эпитеттің шығарма оқиғасын шиеленістіріп, шарықтау шегіне жеткізуде аткарып тұрған рөлі орасан. Қайғы мен қасіреттің символын сөзсіз ұқтыратын «қара» сөзі бір-бірінен бояуы калындаап, психологиялық тұрғыдан үдемелі күйде суреттелуі Қасымның аянышты минутын концептуалды уақыт пен кеңістіктегі ұстап тұрғандай әсер қалдырады да абстрактілі уақыт – басындағы концептуалды уақытпен түйіліседі (Үш салт атты туралы алғашкы баяндау, тау бектері, қаранды тұн). Оқиға бастапқы сюжеттік уақыт пен кеңістікке қайта оралады.

Оқиғаның басталуы мен аяқталуын бір кеңістікке орайластырып өкеп, ортасына лирикалық

шегініспен келіп кірген фабула (авторлық баяндаудағы) әңгімені түйікталған сюжетте көрсетеді. Бұған қоса, фольклорлық шығармалардағы жырлаушы уақытты суреттеп отырған геройын алғашқы мекеніне әкеп, оқиғаның шешімін көрсетіп жатады емес пе? Және де бір оқиға айтылып келеді де, жырлаушы тарарапынан уақыт үзілмелілігін жасап, келесі бір сюжет келіп қосылады. Мәселен, жырда жыршы шегініс жасау үшін: «Қарасай жылап жата тұрсын. Ендігі созді Қарасайдың шешесінен естіңіз», – дейді.

Мұндай тәсілдің дамыған көрінісі осы «Жетімде» де қолданылған. Ол – жазушы тарарапынан жасалған лирикалық шегініс, оқиғаның басталуы мен экспозициясы, мекен мен мезгілдің түйілісі. Әңгімедегі уақыт пен кеңістік, ондағы көркемдік шешімнің шарықтап кеп шешілетін межесінде мезгіл мен мекеннің бас-аяғы бір жерден шығуы «Жетімдегі» басты көркемдік ерекшелік болып табылады.

Сонымен қатар мұндағы тағы бір ерекшелік – уақыттың абстрактілі уақыт пен кеңістіктегі көрінене отырып, дәуір шындығын тап басып суреттеуінде. Әңгімедегі қап-қараңғы түн, сол қараңғылықтың мифтік уақыт пен кеңістікке сәйкес (жын-шайтандар, жалмауыздар, перілер) суреттелуі бала дүниетанымына лайық сипат алады да, оқырман уақытына да өз ықпалын тигізеді. Аталған ілкі жанрдың психологиялық сарындары уақыт пен кеңістік категориясының абстрактілі (дерексіздену) көрінісі деуімізге әбден болады.

Енді жоғарыдағы келтірілген мысалдар негізінде бірер сөз. Аталған сөздердің өн бойындағы бояулардың өзгеруі, олардың контрасты құбылуы әңгіме табиғатындағы біз карастырып отырған аспекттің аша түседі. Бір абзаңтың иріміндегі «қара» сөзі бір-бірінен бояуы жағынан қоюланып, оқиғаны шиеленістірді. Автор оқырман көңілкүйін ширықтырып әкеп, Қасымның басына түскен қасірет бұлтын қап-қара кеңістіктегі қоюландырады да, оқушы психологиясына да алда болар көңілсіз оқиғадан алдын ала хабар береді.

«Алдында тісі ақсиган, ұзын бойлы, қолында ұзын қара пышагы бар, қара кісі тұр екен» [1, 86] дейтін мысалда, Қасым қatal уақыттың, беймөлім кеңістіктің тұтқынында қорғансыз күй кешіп, өлім мен өмір арасындағы тығырыққа тіреліп, оның «шекаралық ситуациядағы» психикасының өз санасынан тыс бір күштің байлауында – «санасыздануы» әңгіменің қайғылы шешімін бейнелейді.

Осындай фольклорлық мотивтердің психологиялық жағынан кейіпкер өлемінде бірлікте көрінуін белгілі ғалым Б. Уахатов былайша түсініреді: «Тегінде, табиғат күшіне жан бітіріп, оны тірі адамдай ойлатып, сөйлетіп қою миф пен тотемдік, анимистикалық ұғымдармен байланысты пайда болған түсініктер». Осынау көркемдік әдіс М.Әуезов прозасында кейіпкерлердің жан дүниесін, оның бастан кешкен қылы тағдырларын, әсіреле қаралы кезін баяндауда онтайлы тәсіл бола алатынын байқатты. Сонымен қатар оқырман дүниетанымындағы эпикалық уақыт пен кеңістік дәстүрлі (канондық десек те болады) ауқымына сай, классикалық көркем проза – психологиялық бағытта «Жетімдегідей» өрбіту колайлы әдеби амал екенін де бағамдаймыз. Нактырақ айтсақ, оқырманның мифтік, аныздық, әпостық шығармалардан бойына сіңіп, санасында қалыптасқан кейіпкерлері (жалмауыз, пері, жын, жестырнақ т.б.) және осы жанрдың әмбебап (универсал) рухани уақыты мен кеңістіктерін көркем проза өмір шындығына орайластырып пайдаланса, шағын жанрдағы психологиялық әңгімені дүниеге әкелу мүмкіншілігінің мол екенін М.Әуезовтің «Жетімінен» көп анғаруға болатындей. Бұл бір жағынан М.Әуезов шығармаларындағы өзіндік ерекшелік пен фольклорлық дәстүрдің өміршешен әрі үлгілі көрінісі деуімізге болады.

Жалпы, «Жетім» ескі қазак тұрмысынан алынған әлеуметтік-психологиялық әңгіме. Әңгіменің әлеуметтік жағына – Қасымның аз малына көз алартып, иелік етуші ағайыны Иса мен Қадишиның зорлықшыл әрі әділетсіз әрекеттері жатса, психологиялық бағытына – жетімнің көңілкүйіндегі ішкі монологқа негізделген «саналық қарсылықтары» жатады. Осы қарсылық үлғаялып кеп, баланы рухани тығырыққа тірейді. Одан шығудың жолы тұрмыстық кіріптарлыққа түсірғен Исадан құтылу еді. Бірақ бала психологиясы, дүниетанымы, жас ерекшелігі өлі жекелей тіршілік етуге дайын емес болатын. Оның үстіне уақыттың әділетіздігі мен кеңістіктің соған лайықты дәрменсіздігі жетімнің халімен өзара сәйкесіп жатқандықтан, оқиғаның қайғылы шешімінде аяқталуы занды.

Айталық, «Жетімде» Қасымның тағдырына табиғат құбылыстары тікелей қатысты. Әңгіме басталғанда-ақ, автор кейіпкери бастан кешер оқиғаға уақытты да, кеңістікті де өзінің сұркай суретімен егізdep алады. Тунгі өлемнің психологиялық пейзажы – Қасымның қасіретті өлімінің

нышаны. Ал баланың тығырыққа тірелген сана-сы тағы да *игерілмеген кеңістіктен* пана іздейді. Бұл «тау бектеріндегі әке-шешелерінің басына барып, қабірін құшактап жылау еді» [1, 84].

Біз «Қорғансызыңдаң күніндегі» қыстың катал суреті мен қорлық көрген қорғансызы Ғазизаның әкесінің қабіріне жетіп өлуі, «Жетім» әңгіме-сіндегі Қасымның да осы оймен шығып, ақыры каза болғанын кездейсоктық дей алмаймыз. Бұл кейіпкер дүниетанымындағы «бейсаналық» немесе *рухани тығырық*. Осы тығырықтан шығар жол жазушы үшін де, кейіпкер үшін де өліммен аяқталуы тиіс әрі *басқа кеңістіктен* үміттену мотивінің айқын мысалы болады. Көркем прозаның басқа жанрдан ерекшелігі де сонда: кейіпкерлердің басынан өткен қылыштардың белгілі бір уақыт пен кеңістікте (ол тарихи да, дәуірлік те, рухани да, тіпті тұрмыстық та т.т.) жан-жақты баяндалип кеп, сол мезгіл мен мекеннен өзінің орнын таппағанда (бұл көбінесе қайғылы шығармаларға тән болып келеді) *игерілмеген кеңістікте тұйық-талауды* (бұрынғы өткен адамдардың басына бару, қабіріне жылау, соған мұн шағу әрекеттері). Бұн-дай жәйттер реалды өмірде де көп көрініс береді, дәлелденген де. Осыны классикалық көркем проза белгілі бір уақыт пен кеңістіктің ашы шындығын ашуда өзінің әдеби әдісіне айналдырыды. Ал фольклорлық жанрдағы шығармаларда мұндаи сарын кездеспейді.

Түйіндең келсек, «Қорғансызың күні», «Жетім» әңгімелеріндегі Ғазиза мен Қасымның өлгендерден (әке мен шеше) көмек тіліп соларға баруы, каза болуы жазушының көркемдік уақыт пен кеңістік аясына *оқиғалық* *игерілмеген кеңістікти* параллель қоя отырып, шығарманың көркемдік шешіміне өзінің де дәрменсіздігін білдіреді. Және адамзаттық ауыр қасіреттерге қарсылығын танытады. Оқырманға ізгілік пен қайырымдылықты, өлім мен өмір шындығындағы адами қасиеттерді осы әңгімелерге арқау болған кейіпкерлер тағдырындағы реалды уақыт пен кеңістіктің көркемдік шешімдері арқылы нағымды әрі жан-жақты ажыратып көрсеткен. Сондай-ақ жазушы «Жетімде» оқиғаны аяғынан басына карай баяндаған. Автор оқырманды лирикалық шегініспен алда болған оқиғаның себебіне сұнгітеді. Оларды баяндау уақытының шенберіне енгізіп, автор уақытын да, оқырман уақытын да сюжеттік уақыттың ырқында қалдырады. Мұнда біртұтас эпикалық баяндау уақыты үстемдік етеді. Және «Жетімде» автор Қасымның жас ерекшелігіне байланысты кейбір сөздерді қолданғанда

эпикалық дүниетанымының дәстүріне жүгінген. Ол: *қара тышақ*, *қара кемпір*, *қара жартас* т.б. Бұлар бала түсінігіндегі өзге әлемнің символдары әрі оқырман да осы сөздердің ілкі дәуірге жетелейтін ықпалында өздері өртегі мен эпостан оқыған, билетін мифтік әлемге еш кедергісіз арасын кетеді.

Бұл әңгімеде бергі дәуірдің де, арғы заманың да көшпелі қазақ өмірінде кездесіп жататын әлеуметтік қайшылықтары бар және қазіргі уақыттың да ашы шындығын бедерлей алады. Мұнда өткен шак, осы шак, келер шак әрі болашақ сияқты уақыт категорияларына қашанда қабысып жататын өмір түткілдерінің аясы өте кен. Әңгімеге автор уақыты да, тарихи уақыт та, оқырман уақыты да өмірде кездесетін сипаттарымен өте жақын тұр. Ал кеңістікті осы ауқымға орайластырып қарастырған дұрыс.

Біз жоғарыда сөз болған әңгімелерде көркемдік уақыт пен кеңістікті айқындауда көбінесе сол шығарманың сюжеттік желісіне баса назар аударып, осы тұрғыдан талдауға көбірек орын бергенімізді өткеніміз жөн. Себебі әңгімे жанрындағы хронотоп мәселесі оның сюжеттік күрлісінде. Сюжет мейлінше көпқырлы (мұнда негізгі бір оқиғаның төнірегіне топтаскан бірнеше оқиғалар тізбегі, шағын фабулалар немесе эпизодтар) болған сайын ондағы сюжеттік уақыт пен кеңістіктің күрделену процесі міндетті түрде көркемдік уақыт пен кеңістіктің мүмкіншілігіне жүгінеді. Мұнда уақыт топтасады, сығылады, қоюланады (хронотоп – М. Бахтин), кеңістік сол арқылы үғылады. Немесе керісінше.

Сонымен катар көркем шығармадағы суреттіліп отырған уақыт пен кеңістіктің тарихи сипатты өз құрамына ауқымы жағынан күрделі, көптеген хронотоптың (ол мифтік ілкі уақыт, дәуірлік уақыт, мезгілдік уақыт, реалды уақыт, тіпті сюжеттік уақыт т.б. болуы мүмкін) барлық белгілері мен әрекеттерін бойына жинақтап қана коймай, келесі бір замандардың келбетіне жарығын түсіріп тұратыны болады. Әр дәуірде болған адамдардың яки табиғаттың жақсы-жаман әрекеттері мен құбылыстары ендігі бір уақыт пен кеңістіктердің ішінде тағы да қайталанып жатса, бұл дегеніміз – болмыстың табиғи қатаң қағидасы. Осы жерден миф пе, өртегі-аңыз ба, эпос немесе шешендік толғау ма, бұл атаптаған көркем әдебиеттің бастау көзі көне жанрлардағы барлық заманаға (уақыт пен кеңістікке) үлгі болатын *Сөздерді* тәрбиелік тұрғыдан игеру мәселесі дегеніміз де алдымыздан шығады. Біздің көне әдеби мұраларымыздағы

көтерілген адамзаттың барлық болмыстары қашанда классикалық көркем проза үшін «өткеннің ертегісі» болмауға тиіс. Бірақ белгілі бір дәуірдегі аздаған ғана адамдардың мұддесіне немесе белгілі бір топтың «ақыл-ойы» тудырған қасаң қағидалар тарихи уақыт пен кеңістіктің тегершігін теріс айналдыратын кездері болатынын уақыт өзі көрсетіп берді.

Осындай жәйттер өр уақыттың әдеби жәдігерлеріне де өз белгілерін қалдырыды. Бұған мысалды алыстан іздемей-ақ кешегі кеңестік саяси-идеологияның салып кеткен таңбаларын мысалға алып айтуға болады. Мұндай нәрселер жазушының да, оқырманның да дүниетаным кеңістігіне шектеу салатыны бір басқа, тарихи уақыттың нақты бағдарынан жаңылдырады. *Рұхани уақыт пен кеңістікке қасақана бұрмалаушылық енгізіп, тарихи уақыт пен кеңістікке киянат (тарихи) жасайды.* Осыны анғарған немесе мәжбүрліктен шығудың жолын қарастырған су-

реткерлер (мұнда ертегішінің, жыршының, мысалшының түрлі хайуаннантар арқылы сол уақыттың шындығын, болмысын бейнелеу, мысалдау, түрлі уақыттардың бұлдыры уақытына сап, ерте ерте еді деғендей, амал-айлаға баратыны) *көркемдік уақыт пен кеңістіктің* (бұл көркем жазба проза үшін) әдіс-тәсілдері арқылы түпкі ойларын, неғізгі ұстанымдарын айтып қалуға талпынған.

ӘДЕБИЕТ

1. Әуезов М. Шыгармаларының елу томдық толық жинағы. Алматы: Ғылым, 1998. 3-т. – 392 б.

Резюме

В статье изучены и проанализированы временные пластины рассказа «Сиротская доля» М.О. Ауэзова. Это прошлое, досюжетное время, в котором разворачивается предыстория событий, собственно сюжетное время и постсюжетное время. Хронотоп времени исследован в зависимости от конкретных художественных установок автора.